

LUCIDA

INTERVALLA

PRILOZI ODELJENJA ZA
KLASIČNE NAUKE

31
(1/2005)

FILOZOFSKI FAKULTET
U BEOGRADU
2006

Noel Putnik

Upotreba grčkog jezika u Ciceronovim pismima Atiku

Apstrakt. U ovom radu reč je o tome kako se Ciceron služio grčkim jezikom u *Pismima Atiku*, i o naročitim namerama i razlozima koji možda leže u osnovi tog upadljivog fenomena.

Ključne reči: Ciceronova *Pisma Atiku*, grčki, latinski, bilingvizam, promena koda.

Jedna od svakako najupadljivijih odlika Ciceronovih pisama Atiku jeste neuobičajeno česta i slobodna upotreba grčkog jezika u njima. Ova bilingvalna komponenta, nesvojstvena antičkoj epistolografiji u takvoj formi i meri u kakvoj se javlja kod Cicerona, već sama po sebi izdvaja ova od ostalih Ciceronovih pisama, a naročito od epistolarnog korpusa drugih rimskih pisaca, poput Seneke ili Plinija Mlađeg. Cilj ovoga teksta je da u osnovnim crtama izloži različite načine upotrebe grčkog jezika u jednom delu Ciceronovih pisama Atiku, kao i da sugeriše moguće motive koji bi stajali iza takve stilističke ekstravagancije. Dublja i složenija sociolingvistička pitanja koja jedna ovakva pojava nužno nameće biće u tekstu dotaknuta samo ovlaš, u onoj meri u kojoj to zahteva osnovna tema izlaganja.

I

Posmatrana sekvenca obuhvata Ciceronova pisma Atiku u razdoblju od 68. do 59. godine p.n.e. – četrdeset pet pisama koja sačinjavaju prve dve od ukupno šesnaest knjiga prepiske.¹ Reč je, dakle, o približno jednoj osmini sačuvanog pisanog materijala iz ove zbirke, pri čemu broj pisama po godinama veoma varira, tako da, primera radi, iz perioda od 64. do 62. god. nije sačuvano (ako ga je i bilo) nijedno pismo, dok ih iz 59. imamo čak dvadeset dva. Upotreba grčkog jezika, međutim, provejava sa upadljivom ravnomernošću kroz sve posmatrane godine i gotovo sva pi-

¹ U izdanjima koja su priredili WINSTEDT (1970) i TURRELL i PURSER (1904) to su dvadeset pisama u prvoj i dvadeset pet u drugoj knjizi. SHACKLETON BAILEY (1965), na čije se izdanje ovaj rad najviše oslanja, svrstava sva ova pisma u jedan tom. Označavanje redosleda pisama preuzeto je iz tog izdanja.

sma, te se može sa sigurnošću uzeti kao jedna od bitnih odlika celokupne Ciceronove korespondencije s Atikom.²

U prvih četrdeset pet pisama Atiku nalazimo preko 160 mesta gde se grčki javlja bilo u vidu pojedinačnih reči, fraza, idiomatskih izraza, stručnih termina, citata, gnoma, ili pak delova rečenice organski uklopljenih u latinski tekst, pa i celovitih rečenica.³ Taj upečatljivi bilingvalizam praćen je, po pravilu, biliteralizmom, premda ima i slučajeva gde je grčka reč, najčešće lično ime, zabeležena u latiničnoj transkripciji (v. dole). Dovoljno je ovaj broj uporediti sa prosečno tri-četiri bilingvalna mesta u podjednako velikom uzorku Senekinih pisama Luciliju, ili sa ne više od desetak takvih mesta u Plinijevim pismima raznim adresatima, i steći dobru sliku o zastupljenosti i značaju ove pojave u Ciceronovoj korespondenciji s Atikom. Kao izuzetak i naizgled sličan fenomen može se učiniti 26. pismo iz IX knjige Plinijevih pisama, gde on piše nekom Luperku i citira u originalu Demostena na više od jedne strane. U pitanju je, međutim, samo niz citata, sa isključivom namerom da bude upotrebljen u odbranu visokog stila u besedništvu, te se kao izuzetak ne može porediti s Ciceronovim bezmalo spontananim i nesputanim »preskakanjem« iz latinskog u grčki. Ova drastična razlika u posezanju za izražajnim prednostima grčkog jezika između Cicerona s jedne i Seneke i Plinija s druge strane može se, svakako, objasniti krajnje neformalnim karakterom pisama Atiku: dok su druga dvojica autora pisala svoja pisma s namerom da ih na kraju i objave, Ciceron je svoja pisao bez takvog predumišljaja i samo za Atika. Upravo taj intimni ton i rasterećenost od raznih literarnih i drugih normi obezbeđuju ovim pismima tako posebno i značajno mesto u antičkoj epistolografiji.

Još je zanimljivije u tom smislu poređenje pisama Atiku s Ciceronovim pismima drugim korespondentima. I tu se, sa izuzetkom pisama bratu Kvintu, opaža ogromna razlika: grčkog jezika u pismima Terenciji i Tuliji, velikoj većini prijatelja i poznanika iz javnog života, kao i u služ-

² Izuzetak su pisma iz III knjige, pisana u vreme izgnanstva 58-57. godine, zatim pisma iz doba neposredno posle Tulijine smrti, kao i u nekim drugim slučajevima gde grčki sasvim izostaje, v. ADAMS, JANSE, SWAIN (2002:149).

³ Za proračun na nivou celokupne korespondencije s Atikom, kao i za poređenje dobijenih rezultata sa ostalim Ciceronovim pismima, v. HUTCHINSON (1998:14).

benoj ili formalnoj korespondenciji, gotovo da i nema. Ako je to u ovom poslednjem slučaju i razumljivo, neformalni karakter pisama Atiku sam po sebi nije dovoljan da objasni upečatljivo odsustvo grčkog u Ciceronovim pismima ostalim prijateljima. Kao što primećuje HUTCHINSON (1998:14), i među njima je moralo biti istaknutih filhelena, poput, recimo, Bruta. To bi značilo da su drastična ograničenja koja su grčkom jeziku nametana u »zvaničnoj«, za objavljivanje predviđenoj književnosti, svedeci ga na citate i gnome, imala svoga uticaja i na Ciceronovu neformalnu korespondenciju sa gotovo svima drugima osim s Atikom. Očito je, dakle, da je prepiska s Atikom iziskivala posebne stilističke zahteve, koji se ne mogu objasniti samo njenim neformalnim karakterom, nego i Atikovom specifičnom ličnošću i pozicijom, kao i podjednako specifičnim odnosom između dva prijatelja.⁴

II

Uprkos »legitimnoj« rasprostranjenosti grčkih citata, gnoma i stručnih izraza iz medicine, retorike, filozofije i drugih disciplina u rimskoj književnosti, njih je u razmatranim pismima srazmerno malo – jedva tridesetak, ili manje od 20% ukupnog broja *locorum Graecorum*. Tu je u daleko najvećoj meri, kako bi se i očekivalo, zastupljen Homer, a slede Euripid i Sofokle sa po dva citata, te Rinton, Epiharm i drugi sa po jednim. Citati su izvanredno živi, uglavnom majstorski uklopljeni u tok pisama, krojeni po meri datog konteksta. Tako, na primer, Ciceron jedno Kvintovo žustro obraćanje Atiku lakonski komentariše »prelomljenim« homerskim stihom:

(1) 36.4 ad me quoque fuit πρόσθε λέων, ὀπίσθιν δὲ – quid dicam nescio.

I prema meni je bio »spreda lav, a otpozadi« – ko bi ga znao!

Ostatak stiha, koji glasi δρᾶκων μέσση δὲ χίμαιρα i opisuje Himeru koju je ubio Belerofont (*Il.* 6.181), naprosto ne odgovara Ciceronovim potrebama i on ispušta da ga navede.⁵ Ovakve improvizacije katkada mogu dovesti i do zabune u smislu, čak galimatijasa, o čemu će biti više reči malo kasnije.

Najmanje je celovitih rečenica na grčkom a da nisu citati – tek neko-

⁴ O zastupljenosti grčkog jezika u Ciceronovim pismima drugim bliskim prijateljima v. SWAIN (2002:150).

⁵ O tome v. SHACKLETON-BAILEY (1965:383). Međutim, TYRRELL i PURSER (1904:309) drugačije shvataju smisao citata i smatraju ga u celini neprikladnim.

liko, ali svojim kontekstom one nagoveštavaju izvore piščeve motivacije za »promenu koda«:

- (2) 29.4 καὶ Κικέρων ὁ μικρὸς ἀσπάζεται Τίτον τὸν Ἀθηναῖον.
Mali Ciceron pozdravlja Tita Atinjanina.
- (3) 30.4 καὶ Κικέρων ὁ φιλόσοφος τὸν πολιτικὸν Τίτον ἀσπάζεται.
Filozof Ciceron pozdravlja političara Tita.
- (4) 37.1 ὁμολογουμένως τυραννίδα συσκευάζεται.
[Pompej] se, po sopstvenom priznanju, priprema za tiraniju.

Očito da primeri (2) i (3), kojima se oba pisma završavaju, dolaze iz sfere porodičnog života dva prijatelja, iz one intimne oblasti prijateljskih veza i emocija koja uvek ima svoja unutrašnja »pravila« i svoj »jezik«. Kako sugeriše Sajmon Svejn (SWAIN, 2002:151), moguće je da Ciceron na taj način, spominjući svog sina, pravi laku reminiscenciju na časove grčkog koje su pohađala deca iz viših rimskih staleža, dakle na Atikovo i svoje zajedničko detinjstvo. U primeru (3) primetna je, svakako, i blaga nota prijateljske ironije na račun Atikove distance od politike, inače nimalo retka. Primer (4), međutim, nosi sasvim drugačije raspoloženje: osim prezira prema Pompeju i njegovom vlastoljublju, grčki u ovom slučaju otkriva i Ciceronov strah da suviše otvorene i drske kvalifikacije napiše na maternjem jeziku, što se pokazuje i na drugim primerima.

U posmatranoj sekvenci pisama Atiku najviše je pojedinačnih grčkih reči ili sintagmi, besprekorno uklopljenih u sintaksu latinske rečenice u kojoj stoje. Bezmalopoložinu svih slučajeva čine imenske reči, u predložkim konstrukcijama ili izvan njih, uključujući tu i lična imena i naslove knjiga. Ovde je pridodato i onih nekoliko reči datih u latiničnoj transkripciji: *Pompeiani prodromi* (12.1) od πρόδρομος, »Pompejeva prethodnica«, *agnostes noster* (12.4) od ἀναγνώστης, »moj čitač« i sl. U tom smislu su veoma zanimljivi primeri iz 42.5 i 43.3, gde u dva vremenski veoma bliska pisma Ciceron koristi obe grafije za istu grčku reč: govoreći o Klodijevoj sestra Klodiji, kojoj je odavno nadenuo stalni epitet βοῶπις (jer je, dvosmisleno, poredi s Herom), on u prvom slučaju kaže *per βοῶπιν*, »preko kravočke gospe«, a u drugom *Boopidis nostrae consanguineus*, »rođak naše kravočke gospe«. Up. takođe *senatus* Ἀρεῖος πάγος (14.5), »senat je postao areopag« i *praeclari Ariopagitae* (16.5), »uvaženi članovi areopaga«. Ovo preskakanje iz grčke u latinsku grafiju ili fleksiju svedoči o lakoći s kojom je Ciceron, kao kroz igru, sastavljao svoja pisma, neopterećen formalnim literarnim normama. S tim u vezi, vredno je osvrnuti se i na tret-

man važnih grčkih, već uveliko latinizovanih pozajmljenica *philosophia*, *philosophus* i *historia*, *historicus*. Kako ističe SWAIN (2002:157), Ciceron ne bi gotovo nikad upotrebio ove reči u njihovom izvornom grčkom obliku u spisima namenjenim izdavanju ili u svojim govorima.⁶ Privatna korespondencija, međutim, i to naročito s Atikom, odvija se u sasvim drugačijim uslovima od onih na javnoj sceni i zato je u njoj moguće naći primere poput *φιλοσοφητέον* (16.13), *scribimus ιστορικά*, (19.10), *toto animo φιλοσοφεῖν* (25.2) i sl. Pritom se, u prvom slučaju, Ciceron s lucidnom samosvešću poigrava sopstvenim bilingvalizmom i konstruiše duhovit jednokratni hibrid:

(5) 16.13 qua re, ut opinor, φιλοσοφητέον... et istos consulatus non flocci facteon.

Stoga se, mislim, valja posvetiti filozofiji i ne mariti ni pišljiva boba za njihov konzulat.

Ova uspela jezička šala, u kojoj Ciceron gradi grčki glagolski pridev *facteon* na osnovi latinskog glagola *facere*, moguća je samo zato, primećuje SWAIN (2002:155), što su latinski i grčki tipološki slični jezici, a to, opet, proširuje domete Ciceronovog bilingvalizma kao izuzetno efektnog stilskog postupka.

Mnoštvo je primera u kojima se grčke reči tako lako i skladno uklapaju u svoje latinsko okruženje da čitalac neretko stiče utisak da je pred njime ono što se u lingvistici označava terminom pidžin (*pidgin*) – hibridni jezik nastao spajanjem ili ukrštanjem dva jezika, od kojih je jedan po pravilu dominantan.⁷ Evo kako to izgleda na primerima u kojima se javljaju grčki pridevi: *hominem χρηστομαθῆ* (2.2) »učenog čoveka«; *ea quae γυμνασιώδη maxime sunt* (5.2) »ono što najviše priliči sali za predavanja« (grčko-latinski superlativ!); *si quid aliud οἰκεῖον eius loci* (6.3) »ako

⁶ Privatnost prepiske s Atikom ponekad se drastično ogleda i na polju terminologije. Tako u 19.4, govoreći o gradskim masama kojima bi najradije video leđa, Ciceron koristi tešku reč *sentina*, »šljam« (*sentinam urbis exhauriri*), koju bi samo u posebnim prilikama upotrebio u javnim spisima. Iako je tako nazvao Katilinine sledbenike u *Catil.* I,12 i II,7, on je javno kritikovao narodnog tribuna Servilija Rula zbog upotrebe ove reči u istom značenju, v. TYRRELL i PURSER 1904:235.

⁷ Primer takvog jezika je govor različitih etničkih zajednica u Severnoj Americi. O mogućnosti nastanka takvog jednog hibridnog grčko-latinskog jezika v. F. Biville, *The Graeco-Romans and Graeco-Latin: A Terminological Framework for Cases of Bilingualism* u: ADAMS, JANSE, SWAIN (2002:77-102).

je nešto drugo zgodno za to mesto»; *mihi videatur non esse ἀδύνατον Turium obducere* (10.2) »ne čini mi se nemogućim da Turije bude istaknut za protivkandidata»; *frater ἀφελέστατος* (18.1) »[moj] krajnje prostodušni brat»; *ut σεμνότερός τις et πολιτικώτερος videretur* (21.3) »da bi izgledao dostojanstveniji i bolji državnik« itd.

Znatno je učestalija pojava imenica i supstantiviziranih prideva, u čemu imaju udela i brojna lična imena. Tako npr. *σκήψεις atque ἀναβολαί* (12.1) »izgovori i zavlacenja»; *nihil ἐν τοῖς πολιτικοῖς illustre* (13.4) »bezvredan kao političar« (o Pompeju); *Magni nostri ὑπώπιον* (20.5) »bleda senka našeg velikana»; *hoc totum σῶμα* (21.3) »čitav taj korpus« (o zakonskim predlozima); *sed vide συγκύρημα* (30.2) »nego, da vidiš koincidenciju»; *σκοπὸς est illis* (38.1) »njihov je cilj da»; *isti nostri ἀδικαίαρχοι* (30.4) »ovi naši nepravedni vladari« itd. Poslednji u nizu primera je, valja napomenuti, praktično neprevodiva igra reči. Spominjući peripatetičara Dikearha iz Mesene, svog i Atikovog omiljenog autora, Ciceron koristi doslovno značenje njegovog imena (»pravedni vladar«) da bi uputio packu na račun trijumvira:

- (6) 30.4 [Dicaearchus] *luculentus homo est et haud paulo melior quam isti nostri ἀδικαίαρχοι*.
*Dikearh je sjajan čovek i daleko bolji građanin od ovih naših »nepravednih vladara».*⁸

Upadljivo je i prisustvo svakojakih modifikatora – priloga, priloških odredaba, uzrečica i drugog, npr. *tum Pompeius μάλ' ἀριστοκρατικῶς locutus est* (14.2) »tada je Pompej, onako sasvim aristokratski, rekao»; *omnia ἐπὶ σχολῆς scribe* (25.3) »sve mi onako opušteno napiši»; *non me abs te κατὰ τὸ πρακτικὸν quaerere* (27.4) »ne pitam te to iz praktičnih razloga« itd.

Glagola u ličnom obliku srazmerno je malo – uključujući tu i nekoliko infinitiva, ne više od petnaest. Razlog je možda to što je glagol, kao osovinu rečenice, znatno teže uklopiti nego neglagolske reči a da rečenica ipak zadrži »latinski« karakter. Upravo u slučajevima kada se u rečenici

⁸ Ova i slične igre reči stavljaju prevodioce pred znatne teškoće. Uopšte, prevodenje grčkih mesta u Ciceronovim pismima predstavlja poseban problem, koji ostaje izvan okvira ovog teksta. Možemo samo napomenuti da engleski prevodioci taj problem najčešće rešavaju posežući za francuskim jezikom, a tamo gde je to moguće grčke termine prevode latinskim (npr. συγκύρημα – koincidenција). Otvoreno je pitanje kakav se kod nas efekat postiže kada se u istu svrhu koristi engleski, *lingua franca* našeg doba.

javi glagol na grčkom jeziku tekst se udaljava najviše, skoro do krajnjih dozvoljenih granica, od tona i duha svog matičnog jezika. Up. *qua re, mihi crede, φιλοσοφῶμεν* (33.2) »zato se mi bolje držimo filozofije«; *nam adhuc haec ἐσοφίζετο* (36.2) »sada se, naime, dosetio da«; *quid enim ἀκκιζόμεθα tam diu?* (39.5) »dokle više da rečima ublažavamo situaciju?« itd.

Da bi razmere bilingvalizma u pismima Atiku bile očitije, navodimo nekoliko primera celovitih rečenica:

- (7) 23.3 Venio nunc ad mensem Ianuarium et ad ὑπόστασιν nostram ac πολιτείαν, in qua Σωκρατικῶς εἰς ἐκάτερον, sed tamen ad extremum, ut illi solebant, τὴν ἀρέσκουσσαν.

Sada dolazim do januara i do svojih političkih stavova. Prvo ću, sokratovski, razmotriti obe strane, ali ću na kraju ipak, kako su i oni običavali, izreći svoje mišljenje.

- (8) 31.1 Est enim ὑποσόλοικον, cum velim vitare omnium deliciarum suspicionem, repente ἀναφάινεσθαι non solum delicate sed etiam inepte peregrinantem.

Jer, neprikladno je, kad bih već hteo da izbegnem sumnju kako jurim za svakojakim zabavama, najednom da osvanem [u Antima] kao turista željan zabave, i to još nedolične.

Isprepletenost dva jezika u primeru (7), veoma pregnantnom i eliptičnom, nameće se već i svojim vizuelnim utiskom, dok u primeru (8) imamo dvojezičnu sintaksičku zavisnost u kojoj od izraza ὑποσόλοικον est zavisi (donekle eliptična) konstrukcija akuzativa sa infinitivom [me] ἀναφάινεσθαι peregrinantem.

III

Kao što je već rečeno, Ciceronov slobodan odnos prema izrekama i citatima koje koristi ponekad dovodi do otežanog razumevanja smisla, pa i do utiska da se radi o »grešci u koracima«. Teškoće u dolaženju do najprihvatljivijeg rešenja su višestruke. Tu je, pre svega, problem verodostojnog čitanja teksta, koji je često, iz razumljivih razloga, posebno izražen na mestima gde se javlja grčki jezik. Zatim je tu pitanje interpretacije: ponekad najfinije istorijske, filološke, pa i psihološke nijanse izazivaju sasvim oprečne zaključke, jer mnogo toga se u prepisci dva stara prijatelja naprosto podrazumeva. Najzad, mora se uzeti u obzir i *ad hoc* karakter mnogih Ciceronovih pisama, pisanih usput, na brzinu, na odmorištima

poput Trestaberne, ili u različitim stanjima duha.⁹ Zato komentatori ponekad, sa više ili manje zadržke, ukazuju na slučajeve gde Ciceron upotrebljenim citatom ili stilskom figurom nije postigao željeni smisao. Navešćemo jedno takvo sporno mesto. Govoreći o važnoj državnoj delegaciji koju treba poslati u Galiju da bi sprečila sklapanje saveza drugih galskih plemena s Helvećanima (19.2-3), Ciceron poimence navodi njene članove. Prva dvojica nisu problematična (reč je o veoma uglednim, politički angažovanim građanima), dok trećeg člana, Gneja Lentula Mlađeg, kao prilično beznačajnu ličnost Ciceron očito smatra nedoraslim tako važnoj misiji. On za Lentula kaže, citirajući nekog starog pesnika (moguće Sopatra iz Pafa), da je τὸ ἐπὶ τῇ φακῇ μύρον (19.2) »mirišljavo ulje izliveno po sočivu«. I ovde se radi o igri reči, kojoj Ciceron inače ne može da odoli: *lens*, *-tis*, *f.* »sočivo« na grčkom se kaže ἡ φακή, a to Cicerona navodi na pomenutu asocijaciju s Lentulovim imenom i stihom koji je po smislu sličan izreci »bacati bisere pred svinje«. Međutim, kada se slika tako postavi, ispada da su druga dva člana »sočivo«, a Lentul »mirišljavo ulje«, tj. da *oni* nisu dovoljno dobra pratnja za njega, što je suprotno onome što je Ciceron hteo da kaže. To se, naravno, može protumačiti kao ironija (što komentatori ostavljaju kao mogućnost), ali je SHACKLETON BAILEY (1965:335) mišljenja da je pre reč o nedovoljno uspejoj dosetki.¹⁰

S druge strane, TYRRELL i PURSER (1904:76) zauzimaju nešto oprezniji stav i već u svome uvodu, govoreći o neformalnom karakteru pisama Atiku, upozoravaju da je ozbiljna greška pripisivati njihovom autoru nemar ili propuste. Ciceron je, kažu oni, najprecizniji od svih pisaca. Pa ipak, suočeni s primerima poput upravo navedenog, oni prihvataju mogućnost povremene pojave onoga što nazivaju μνημονικὸν ἀμάρτημα (87).

IV

Ovako česta i upadljiva upotreba grčkog u latinskom tekstu nameće mnoga pitanja. Ciceron, *homo utraque lingua eruditus*, prevodilac sa grčkog i pisac tekstova na grčkome, na planu maternjeg jezika ipak istupa kao

⁹ Recimo, tokom egzila, o čemu v. HUTCHINSON 1998:25-48.

¹⁰ Još jedan primer neuspešno ili nedovoljno jasno upotrebljene izreke nalazi se u istom pismu: τίς πατέρ' αἰνέσει; (19.10) »ko će hvaliti oca ?«, o čemu v. SHACKLETON BAILEY (1965:341).

purista (Bivil čak dodaje nacionalista¹¹) i protivi se nekontrolisanom prodoru grčkih reči u latinski. To je delom posledica i njegovog ambivalentnog stava prema samim Grcima: odnoseći se s najvećim divljenjem i poštovanjem prema helenskoj kulturnoj, filozofskoj i političkoj tradiciji, on istovremeno gleda na svoje grčke savremenike s priličnom dozom prezira i podozrenja, kao na dekadentne potomke velikog naroda (SWAIN 2002:136). Kako onda treba razumeti tako izrazito prisustvo ovog jezika u pismima Atiku?

U nastojanju da proniknu u srž antičkog multilingvalizma (koji je jedna od temeljnih odlika i rimske države), naučnici već decenijama pokušavaju, s promenljivim rezultatima, da primene savremene sociolingvističke teorije i modele na antički svet, s tim suštinskim ograničenjem što su nam njegovi jezici poznati samo u pisanoj formi.¹² Jedan od zajedničkih imenitelja svih ovih teorija je pojam »promene koda« (*code-switching*). Pod njime se podrazumeva kontinuirano izmenjivanje najmanje dva jezika, dijalekta ili socijalekta u toku komunikacionog čina između ljudi kojima je zajedničko znanje oba ili više tih jezika. Katkada se promena ograničava na pojedinačne reči, a katkad proširuje na čitave rečenice (kod Cicerona smo videli čitav dijapazon mogućnosti). Promena koda razlikuje se od spontane upotrebe pozajmljenica iz drugog jezika, kao i od pidžina, degenerisanog hibridnog jezika nastalog stapanjem dva različita jezika. Tako se Ciceronov jezik u pismima Atiku može u određenom smislu nazvati »mešanim« (*mixtus*), ali ne i degradiranim (*degener*) (SWAIN 2002:98). Ciceron nijednog trenutka ne ispušta kormilo iz ruku: njegova »mešavina« je rezultat pažljivog *svesnog izbora* (bitna odlika promene koda), proizašlog iz namere da se stvori »superiorna lingvistička celina« (ibid.) – doduše, jednokratna i usko orijentisana, jer je strogo lična i namenjena samo Atiku. Šta bi, međutim, bili konkretni motivi iza tog svesnog izbora?

TYRRELL i PURSER (1904:85-87) tu vide četiri varijante: 1) grčki kao jezik stručnih, pretežno filozofskih i medicinskih termina (što smo već pominjali, i što u razmatranim pismima Atiku nije mnogo zastupljeno);

¹¹ Adams, Janse, Swain, 2002:95.

¹² O konkretnim nastojanjima da se Ciceronov bilingvalizam nekako smesti u okvire postojećih teorija v. ibid. 138-146.

2) grčki kao jezik koji pojedinim rečima ispunjava leksičke praznine latinskog (od navedenih slučajeva npr. ὑποσώλουικον, ἀφελής); 3) grčki upotrebljen kolokvijalno, kao izvor žargonizama (npr. τρισαρειοπαγίτης, moguće Ciceronova kovanica, »budža«; ἄνω κάτω, »haos«; ἐπιτηκτα, »šminka«); 4) najzad, grčki upotrebljen tamo gde to navedeni razlozi nisu nalagali, dakle *per se*, da ne kažemo iz hira ili zabave (mada je verovatno bilo upravo tako).

Možda bi važnije bilo prvo istaći onaj opšti, temeljni motiv upotrebe grčkog uopšte, a to je njegov položaj i značaj u kulturi i kulturnoj eliti kasne republike i carstva. Proslavljeni jezik filozofije, književnosti i obrazovanja, uzor po kojem je izgrađivan i usavršavan latinski, morao je u kulturnoj i socijalnoj eliti imati vrednost statusnog simbola. U kojoj je meri kao takav bio zaista u upotrebi u pismenoj i usmenoj komunikaciji među obrazovanim Rimljanima, predmet je naučnih hipoteza i sporenja, ali je izvan sumnje da se u Ciceronovo doba znanje grčkog u višim krugovima podrazumevalo gotovo isto onako kao znanje francuskog u Rusiji iz doba Dostojevskog, ili znanje nemačkog u Krležinoj Hrvatskoj.¹³

Suprotna ovoj sili asimilacije i akulturacije bila je sila rimskog nacionalnog ponosa, svest o tome da je grčka slava prošla i, shodno tome, opravdana (u očima Rimljana) imperijalistička težnja da se preuzme i nasledi kulturni autoritet klasične Grčke (ADAMS, JANSE, SWAIN 2002:17). Time se, kako primećuju Adams i Svejn, mogu objasniti stroga ograničenja nametnuta grčkom jeziku u rimskom javnom diskursu, a delimično i Ciceronov purizam. To baca dodatno svetlo i na pitanje odsustva grčkog jezika u Ciceronovim pismima drugim bliskim prijateljima, odnosno na njegovo prisustvo u pismima Atiku. Drugim rečima, sve ukazuje na to da su upravo ličnost i specifična pozicija Tita Pomponija Atika taj poslednji ključ za razumevanje onoga što jedan autor naziva *haec insania Graecas opes inconsiderate usurpandi* (op. cit. 138).

U jednom smislu, ne doslovnom, Ciceron je odabrao da Atika smatra više Grkom nego Rimljaninom. Za to je imao dobrih razloga: ovaj je zaradio svoj nadimak (»Atičanin«) upravo na osnovu godina provedenih

¹³ Namerno spominjemo ova dva pisca, jer bilingvalizam u pojedinim njihovim delima pokazuje znatnu tipološku sličnost sa onime u pismima Atiku. On je tamo gotovo isključivo u funkciji ostvarivanja i dokazivanja »nivoa«, što je pomisao veoma izazovna i kada se razmišlja o Ciceronu.

u Atini, velike odanosti i ljubavi prema tom gradu i kulturi, kao i takvog znanja grčkog jezika da se činilo kao da je rođeni Atinjanin.¹⁴ Ovo je Ciceronu, po svemu sudeći, davalo potreban otklon od »rimske stvari« kako bi se slobodnije služio grčkim (važan momenat u tome je i Atikovo dosledno uzdržavanje od aktivnog učešća u politici), dok mu je, ako smemo tako reći, istovremeno obezbeđivalo svojevrсно »ogledalo taštine«. Ciceronu, naime, očito veoma imponuje Atikovo »helenstvo« jer je ono ujedno i ogledalo njegove sopstvene učenosti i prefinjenosti. To se s priličnom sigurnošću može zaključiti na osnovu primera u kojima on, makar u šali, naglašava Atikovo »helenstvo«, npr.:

- (9) 20.6 De meis scriptis misi ad te Graece perfectum consulatum meum. ...
Puto te Latinis meis delectari, huic autem Graeco Graecum invidere.
Od svojih spisa, poslao sam ti onaj o svome konzulatu sastavljen na grčkom. ...
Verujem da uživaš u mojoj latinskoj verziji, a da mi na ovoj grčkoj kao Grk zavidiš.
- (10) 21.3 tuus ille civis Demosthenes
onaj tvoj sugrađanin Demosten
- (11) 16.8 remoto illo studio contentionis quem ἄγωνα vos appellatis
bez one žudnje za borbom koju vi [Grci] nazivate agonom

Najzad, spomenimo i jedan sasvim osoben motiv za upotrebu grčkog, a to je šifrovanje delikatnih i opasnih poruka, informacija ili opaski najčešće političke, ali i lične prirode.¹⁵ To nije jedini vid kriptografije u pismima Atiku, ali je za ovu temu jedini relevantan. Već smo u primeru (4) videli kako to izgleda kada Ciceron piše o Pompejevim uzurpatorskim ambicijama. Takvih primera ima još, paralelno s Ciceronovim sve češćim nastupima opreza i straha od uhođenja kako mu se lična i politička pozicija pogoršava:

- (12) 39.5 Sed haec scripsi properans et mehercule timide. ... Cetera erunt
ἐν αἰνυμοῖς.
Ali, ovo napisah na brzinu i, bogami, u strahu. ... Ostalo će biti šifrovano.
- (13) 40.3 Si erunt mihi plura ad te scribenda, ἀλληγορίας obscurabo.
Ako budem imao još nešto da ti napišem, prikriću to alegorijama.

Ciceron, doduše, ne kaže izričito da će u tu svrhu koristiti grčki, ali ga već koristi u tom kontekstu. Zanimljivo je da su oba ova pisma pisana u leto 59. godine, kada se sukob s Klodijem već uveliko razbuktavao izvan

¹⁴ Nep. Att. 4.1 sic enim Graece loquebatur ut Athenis natus videretur.

¹⁵ Up. takođe TYRRELL i PURSER (1904:84-85).

Ciceronove kontrole. Sličnih izraza teškog duševnog stanja u tom periodu ima napretek.

V

Kao što je već rečeno, promena koda kao svesna bilingvalna tehnika uvek podrazumeva izbor, zasnovan na kontekstu, socijalnom i kulturnom miljeu sagovornika, kao i na specifičnim asocijacijama vezanim za svaki jezik. U Ciceronovom slučaju, pokušali smo da pokažemo da je taj izbor, uza sve postojeće društvene tendencije i norme njegovog doba, bio suštinski povezan s ličnošću i pozicijom njegovog vernog prijatelja Atika, kao i sa posebnim odnosom koji su njih dvojica izgradili tokom dugog niza godina. Svaka opsežnija interpretacija njihove prepiske mora uzeti u obzir ovaj lični pečat kao jedan od njenih ključnih činilaca.

Literatura

- ADAMS, JANSE, SWAIN (2002): J. N. Adams, Mark Janse, Simon Swain (ed.), *Bilingualism in Ancient Society, Language Contact and the Written Text*, Oxford.
- HUTCHINSON (1998): G. O. Hutchinson, *Cicero's Correspondence, A Literary Study*, Oxford.
- SHACKLETON BAILEY (1965): D. R. Shackleton Bailey, *Cicero's Letters to Atticus*, Volume I, 68-59 B.C., 1-45 (Books I and II), Cambridge.
- TURRELL, PURSER (1904): R. Y. Tyrrell, L. C. Purser, *The Correspondence of M. Tullius Cicero*, Vol. I, Dublin, London.
- WINSTEDT (1970): E. O. Winstedt, *Cicero in Twenty Eight Volumes, XXII, Letters to Atticus*, Books I-IV, Cambridge.

Summary

Marcus Tullius Cicero's letters to his lifelong friend Titus Pomponius Atticus, collected in sixteen volumes, are abundant in Greek words, phrases, quotations and even whole periods, which is not only highly unusual in Roman public literature, but also undesirable from the point of Roman cultural norms, pride and literary taste. Even more peculiar is an almost total absence of Greek in his letters to other close friends and relatives, except to his brother Quintus, which makes the case of what is known as code-switching in the *Letters to Atticus* even more difficult to account for. Cicero's linguistic purism, so persistent in his published works and oratory, seems to contradict his epistolary bilingualism even more seriously.

In this paper only the first 45 letters (or the first two volumes) of this correspondence are taken into detailed consideration (the period from 68 to 59 BC),

but the same tendency of code-switching is apparent throughout. There are over 160 examples of the Greek language in these letters, whether in the form of single words, phrases or whole sentences. The first part of the text is an elaborate description of the phenomenon with some of the examples, which are usually but not necessarily written down in the Greek alphabet. The examples are classified into the following categories: quotations, whole sentences, adjectives, substantives, verbs, modifiers, mixed Latin-Greek periods and, finally, phrases and proverbs.

In the second part of the text an attempt is made to highlight the nature of and possible motives for such an excessive use of Greek. First of all, it is emphasized that Cicero's code-switching can only be understood as an integral part of a very intimate correspondence, which was never meant to be published. Hence Cicero's freedom to transgress the literary standards of his time. A mixture thus created is not a chaotic pidgin. It is rather a result of conscious and careful choices intended to create a linguistic unit superior in expression and more appropriate to a specific modus of communication. Cicero also uses Greek whenever he is unable to find a suitable Latin word or expression. Sometimes he does it as a joke, treating Greek as a source of argot expressions. In other times, when dealing with dangerous topics, he uses it as a sort of cryptography, covert language. But in all these instances one point is of crucial importance: the personality and position of Titus Pomponius Atticus. It is argued that only by taking into consideration Atticus' personality and his specific relationship with Cicero we can come to understand the nature of Cicero's epistolary bilingualism. Extremely refined and educated, living in Greece for decades, in one sense being more of a Greek than a Roman, Atticus inspires Cicero to use Greek in their communication the way he uses it nowhere else. In our opinion, the background of such a feature is to a great extent psychological, having to deal with subtle and complex emotional and intellectual exchange between Cicero and Atticus.

Sadržaj sveske 31 (1/2005)

BORIS PENDELJ Sme li govornik da iskaže bes i prezir?	5
DRAGANA DIMITRIJEVIĆ Portret Publija Klodija u Ciceronovoj besedi <i>Pro Sestio</i>	13
JELENA SAVIĆ, MILICA KISIĆ, NOEL PUTNIK Tri Ciceronova pisma Atiku	31
NOEL PUTNIK Upotreba grčkog jezika u Ciceronovim pismima Atiku	53
MILICA KISIĆ Ego tecum tamquam mecum loquor (Cic. <i>Att.</i> VIII.14): O jeziku Ciceronove prepiske sa Atikom	66
JELENA SAVIĆ Zašto <i>Teucrís</i> (Cic. <i>Att.</i> I.12–14)?	73